

PRIKAZ KNJIGE

Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu – studija slučaja genocida nad Srbima u NDH

MILAN RADANOVIĆ

Zagreb: Srpsko narodno vijeće, Jesenski i Turk, 2024., 347 str.

Područje nekadašnje općine Crkveni Bok na Baniji u posljednjih je tridesetak godina privuklo pažnju više povjesničara i istraživača nego ijedno drugo srpsko selo u Hrvatskoj. Povijest Crkvenog Boka u Drugom svjetskom ratu, odnosno u vrijeme postojanja NDH i za vrijeme ustaškog terora i partizanskog otpora tom teroru istraživali su, uz ostale, Ana Požar, Nikola Turajlić, Maja Kljaić Vejnović i Savo Skrobo.

Milan Radanović, povjesničar u Arhivu Srba u Hrvatskoj, dijelu Srpskog narodnog vijeća, objavio je knjigu *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu – studija slučaja genocida nad Srbima u NDH*. Iako je knjiga podnaslovljena kao “studija slučaja” radi se o knjizi koja svojim opsegom i dosegom znatno nadmašuje takvo atribuiranje. Radi se o monografiji Crkvenog Boka u Drugom svjetskom ratu u kojem je detaljno opisano stradanje stanovništva koje je gotovo beziznimno bilo srpske nacionalnosti. Iako je Radanovićeva knjiga teritorijalnim određenjem teme mikrohistorijska, njen je domašaj makrohistorijske naravi. Autor, naime, pedantno dokumentira zbivanja u Crkvenom Boku, odnosno njegovim naseljima Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok, razinu i gradaciju ustaškog terora nad stanovništvom iz čega proizlazi logičan zaključak da je ustaška politika prema Srbima bila genocidna i to ne samo u namjeri i pokušaju nego i u provedbi i realizaciji. Utoliko je, u vrijeme učestalog javnog osporavanja ustaškog genocida nad Srbima koje već prelazi iz faze revizionizma u negacionizam, Radanovićeva knjiga, pisana neostrasčeno i argumentirano, još važnija.

Stanovništvo Crkvenog Boka je dugo vremena nakon uspostavljanja NDH bilo mirno. Ta općina nije bila ustanička, upravo suprotno. Srpsko stanovništvo

bilo je kooperativno i lojalno prema ustaškim vlastima. Većina stanovnika je već 1941. godine pokatoličena, mjesna Crkva Preobraženja pretvorena je iz pravoslavne u katoličku crkvu, a 1944. osnovana je rimokatolička župa. Stanovništvo je uredno i bez otpora ispunjavalo ekonomske zahtjeve režima i njemačke vojske, a ti su zahtjevi bili temeljeni ponajprije na velikom i bogatom mjesnom stočnom fondu. Do Akcije Crkveni Bok u jesen 1942. godine tek je nekoliko stanovnika otišlo u partizane, partizani na području Crkvenog Boka nisu razvijali svoje aktivnosti, a u ljeto 1942. godine između 200 i 300 stanovnika uredno se odazvalo mobilizaciji u posebne, za Srbe namijenjene, domobranske jedinice. Bez obzira na te činjenice, stanovništvo je bilo izvrgnuto masakrima i internacijama 12 puta za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Snaga autorove argumentacije utemeljena je na dokumentima iz tridesetak fondova iz sedam arhivskih ustanova (Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Sisku, Državni arhiv u Sisku – Sabirni arhivski centar Petrinja, JUSP Jasenovac, Državni arhiv Srbije, Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije i Arhiv Jugoslavije). Tome treba pridodati također dodatnu, opsežnu, otprije poznatu arhivsku građu, novine te iscrpnu sekundarnu literaturu. Radanović je zasebno izdvojio izvore koje je koristio za izradu popisa žrtava, njih dvadesetak. Popis žrtava i onih koji su poginuli kao pripadnici partizanskog pokreta, sistematiziran u 26 tablica dokumentarno je posebno vrijedan dio knjige. Autor je u poimeničnim popisima objavio 99 žrtava čija imena do sada nisu bila navedena u popisima žrtava Crkvenog Boka, a radeći na spiskovima žrtava upotpunio je i korigirao prethodno poznate podatke. Upravo provjerljivost i kvantiteta korištenih arhivskih izvora na temelju kojih su utvrđeni identiteti žrtava razlikuju Radanovićevu knjigu od drugih knjiga i publikacija o genocidu nad Srbima u NDH. To, naravno, ne znači da su dosad objavljene knjige i publikacije loše ili znanstveno neutemeljene, ali Radanović je identitet većine žrtava potvrdio pomoću najmanje dva ili tri izvora, nerijetko i više.

Nasilje nad stanovnicima Crkvenog Boka započinje već krajem travnja i početkom svibnja 1941. godine. Tada su zabilježena premlaćivanja hapšenja stanovnika srpske nacionalnosti. Iako nasilje počinje ubrzo nakon proglašenja NDH isprva je bilo slabije nego što će biti od 1942. godine i slabije nego što je bilo u obližnjim banijskim mjestima naseljenim Srbima. Mogući razlog za to je i Mijo Baljak, prijeratni krojač, ustaški povjerenik pa načelnik općine Crkveni Bok provodio “mekšu” politiku ustaškog režima. On je načelnik prestao biti uoči ustaške akcije u listopadu 1942. (Akcija Crkveni Bok). Nije poznato je li

dao ostavku ili je smijenjen. Općina Crkveni Bok jedina je banijska općina iz koje 1941. godine nije bilo protjerivanja Srba u Srbiju i masovnih zločina nad lokalnim stanovništvom.

Stanovništvo Crkvenog Boka ostalo je mirno i nakon što su se 1941. godine dogodili pokolji srpskog stanovništva u NDH te su i dalje iskazivali spremnost da budu lojalni vlasti. Ostali su mirni i većim dijelom 1942. godine, iako je Kozara udaljena samo dvadesetak kilometara, a tada ustaše Srbe masovno odvođe u Jasenovac. Razlog za takvo ponašanje stanovništva Radanović ne vidi samo u njihovom pokušaju kooperativnosti koja im je trebala jamčiti elementarnu sigurnosti nego i u specifičnom smještaju općine. U njenoj neposrednoj blizini su jaki ustaški, domobranski i njemački garnizoni i posade, tamo smješteni posebno zbog blizine Jasenovca i željezničke pruge. Stanovništvu nije jednostavno podići ustanak, a ne može lako ni izbjeći na relativno udaljen partizanski teritorij koji je u to doba i nesiguran, često izložen upadi-ma ustaša, domobrana i njemačke vojske zbog čega je Crkveni Bok svakako bio i talac vlastitog geografskog položaja, odnosno blizine Jasenovca.

Radanović opovrgava tezu da je ustaško nasilje nad civilnim stanovništvom odgovor na partizanske aktivnosti. Njih naprosto u tom kraju nema u vrijeme kada počinje i razbuktava se ustaški teror. Do kraja 1942. godine partizani s Banije ne prelaze u Slavoniju preko Crkvenog Boka, iako im je to najkraći i najjednostavniji put. Do studenog 1942. godine srpska sela u općinama Crkveni Bok i Staza bila su jedina banijska srpska sela kroz koje partizani nisu prolazili, a njihov tadašnji dolazak je odjek ustaške akcije protiv stanovništva iz listopada te godine.

Bez obzira na takvo mirno i za ustaše povoljno stanje, odlučeno je da mjesno srpsko stanovništvo treba biti uništeno i o tome autor piše u četvrtom dijelu knjige naslovljenom kao "Akcija Crkveni Bok" te osobito u poglavlju pod naslovom "Plan za eliminaciju Srba na Baniji i njegova realizacija 1942.", što je i najvažniji dio knjige. U prvoj polovici svibnja 1942. godine u Zagrebu je održan sastanak kojem je predsjedavao Slavko Kvaternik. Na tom je sastanku odlučeno da započne internacija cjelokupnog srpskog stanovništva s područja velike župe Gora u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Upravo je na temelju tog sastanka razvidno da je cilj ustaša bilo potpuno uništenje, odnosno eliminacija, srpskog stanovništva s tog prostora. Naime, odlučeno je da treba preseliti cjelokupno srpsko stanovništvo, uključujući i one Srbe koji su se pokatoličili. Tako je odlučeno bez obzira na činjenicu da je lokalno stanovništvo i prema

ustaškim izvorima bilo mirno i lojalno. Dakle, razlog za internaciju stanovništva je njegova etnička pripadnost. Planiranje takve akcije uništenja srpskog stanovništva na navedenom području jasan je znak odustajanja ustaške vlasti od plana (ili pokušaja) bilo kakve asimilacije srpskog stanovništva. Radi se o promjeni ustaške politike s identitetske (iako ni ona nije jamčila fizički opstanak) na pseudobiologijsku. Niti promjena identiteta, odnosno odustajanje od vlastitog srpskog identiteta (pri čemu je vjerska pripadnost jedna od nosivih odrednica identiteta), više ne samo da ne jamči sigurnost nego ni biološki opstanak. Umjesto toga ustaše koriste pseudobiologijski "argument" biologijske pripadnosti srpskoj naciji, a tu kategoriju nije moguće promijeniti pa ni promjenom, odnosno odustajanjem od vlastitog identiteta.

Plan iz sredine svibnja 1942. godine podrazumijeva interniranje Srba iz tri banijska kotara u logor Jasenovac, a ta je internacija planirana prije dovođenja Roma u Jasenovac i prije dovođenja Srba s Kozare u isti logor. Ustaškom akcijom obuhvaćeno je oko tri tisuće ljudi. Izvještaj stožernika za Veliku župu Gora Nikole Ikice te izvještaj Župskog redarstva iz Petrinje jasno navode da je hvatanje i interniranje Srba na Baniji tijekom svibnja 1942. provedeno po nalogu Slavka Kvaternika, a njen je cilj bio eliminacija srpskog stanovništva. Osim toga, Radanović je pronašao još jedan dokument koji potvrđuje postojanje plana za internaciju Srba s Banije u logore u Jasenovcu i Staroj Gradišci, odnosno plana eliminacije Srba s tog područja, a to je izvještaj velikog župana iz Petrinje Dragutina Hadrovića Predsjedništvu Hrvatskog državnog sabora od 9. srpnja 1942. godine.

Prekretnica za Crkveni Bok bila je ustaška akcija iz listopada 1942. godine i općina nakon toga ima mnogo dinamičniju ratnu povijest. U toj akciji ubijeno je oko 60 ljudi, a internirano njih oko tisuću i ona je izmijenila i odnos Srba te općine prema NDH. Radanovićeva je teza da akcija Crkveni Bok nije posljedica stvaranja tzv. sigurnosnog prstena oko Jasenovca nego je ona posljedica odluke vrha NDH da svi banijski Srbi završe u logorima. Ta je akcija iz listopada 1942. jedinstvena i zbog epiloga – njemački vojni predstavnici u Zagrebu prisilili su ustašku vlast da Bočane pusti iz logora, a što se dogodilo koncem listopada. To jasno potvrđuje da su njemački vojni predstavnici imali dovoljnu moć kojom su mogli utjecati na ustaše da iz logora budu pušteni i stanovnici drugih srpskih sela. No, jedinstven epilog je i zato što je reakcija njemačkih vojnih predstavnika na samu akciju bila jedinstvena. Valja napomenuti da je za kratko vrijeme nakon puštanja iz logora od posljedica boravka u logorima umrlo stotinjak mještana.

Nakon Akcije Crkveni Bok u sela bočanske općine će ulaziti sve vojske koje su bile prisutne u tom dijelu Hrvatske. Naklonost većine mještana stekli su partizani i to zato što su se dosljedno borili protiv NDH.

Sela bočanske općine postat će i poprište unutar srpskog ideološkog sukoba i rascjepa, polje svojevrsnog građanskog rata na općinskoj razini među srpskim seljacima. Taj sukob bio je manje dramatičan u usporedbi sa sukobima među Srbima u drugim dijelovima Jugoslavije, a bio je i manje dramatičan nego unutarhrvatski sukob ne samo na razini Hrvatske nego i na razini obližnjih hrvatskih sela jasenovačke Posavine u kojima su ustaše terorizirale Hrvate koji su pomagali partizanima. Glavna točka podjele je odnos prema partizanima s jedne i Samozaštitnoj brigadi Banija, srpskoj po sastavu, s druge strane. Tu je kolaboracionističku jedinicu osnovala njemačka obavještajna služba krajem 1943. godine i njome je htjela spriječiti razvoj partizanskog pokreta u kotarevima Petrinja i Kostajnica. Željeznička pruga Sisak — Sunja — Jasenovac dala je području stratešku važnost. Njemačke trupe lokalnom srpskom stanovništvu nude zaštitu (nakon što su izvele prepade praćene pljačkom i paležom u srpskim selima Crkvenog Boka i Trokuta) ako ono prihvati suradnju s njima protiv partizana. U nadi da će ih ta suradnja zaštititi od ustaša i novih stradanja dio mještana to je prihvatio, a iluzornost te nade rasplinula se 1944. godine kada su ustaše uhapsile i internirale u Jasenovac i više stotina lokalnih Srba, među kojima i brojne rođake pripadnika Samozaštitne brigade Banija.

Sela obilježena tim unutar srpskih rascjepom su Strmen i Ivanjski Bok. Strmen je bio glavno uporište Samozaštitne brigade Banija u sklopu koje je krajem 1943. godine formirana i četnička milicija. Ni nakon sloma brigade partizani u Strmenu nisu imali stalno uporište. U Ivanjskom Boku partizani su naoružali seosku miliciju koja se sukobljavala s četnicima iz Strmena i ustašama iz Puske. U Ivanjskom Boku su partizani imali gotovo apsolutnu podršku stanovništva koje ih je smatralo zaštitnicima od ustaša. U Strmenu podrška Samozaštitnoj brigadi i četnicima nikada nije bila ni blizu takve. U njemu su djelovale i, istina ne snažne, partizanske grupacije. Postojanje četničke milicije je važno i zbog njihove dokumentirane suradnje s ustašama, posebno uoči velikog pokolja.

Nasilje na područje Crkvenog Boka bilo je uvezeno iz vrha NDH. U ovome slučaju lokalni faktor u tome je relativno skroman. To potvrđuje i količina nasilja između Srba Crkvenog Boka i susjednih hrvatskih sela. Radanović navodi da, usprkos pokoljima, pljački i paležu srpskih sela, nije zabilježen ni jedan etnički motiviran zločin Bočana prema susjednim hrvatskim selima. Odnos stanovni-

ka hrvatskih sela prema Bočanima, generalno gledano, nije ni izbliza nasilan onoliko koliko je nasilan odnos vrha ustaške države. Zabilježeni su slučajevi pljačke srpske imovine, a valja istaknuti da su stanovnici Bobovca spriječili likvidaciju Srba uhapšenih u proljeće 1941. godine. Mještani istog sela pružili su utočište srpskim izbjeglicama iz Strmena i Crkvenog Boka koji su uspjeli pobjeći ustašama jasenovačkog zdrugaa koji su 22. kolovoza 1944. upali u bočanska sela, ubili 37 ljudi, a u logor Jasenovac odveli njih 318 (niti jedan nije preživio).

Razmjere katastrofe, odnosno temeljitost genocidne politike koju je proizročio ustaški režim po stanovništvo općine Crkveni Bok razvidan je iz dva navoda autora: većina djece rođena u prve dvije ratne godine nije doživjela kraj rata, a 80 posto žrtava prepada 1944. godine su žene i djeca.

Tihomir Ponoš